

ADY ENDRE ÖSSZES MŰVEI I–II*

Ady Endre Összes Művei első két kötetének megjelenése az egész magyar irodalomtörténet komoly eseménye; s különös jelentőségű a modern szövegfilológia számára. A gyűjtemény ugyanis szinte egyedülálló a magyar szövegkiadások történetében; nagyszámú apró szöveg, egy napról származó két-három újságcikk összegyűjtése és kritikai kiadása — ilyen vállalkozásra nem igen volt példa nálunk. Ez teszi indokolttá, hogy e két kötettről ne első-sorban az Ady-filológia, hanem a modern szövegek kiadása számára adódó tanulságok szempontjából szóljunk. Mentse ez ismertetésünk szakmai részlet-hiányait.

Ady prózai művei kiadására már többször történt kísérlet. Az előző kiadásoknak vázlatos történetét nyújtja Földessy Gyula (I. Vita A. E. összes műveinek kritikai kiadásáról, IT. 1956. 52. skk). Az Ady-próza kiadása, mint ismeretes, két nagy hullámban történt: az 1920-as évek elején, az első nagy „Ady-renaissance” idején, amikor kiadók s közlők szinte versengve bocsátották közre az itt-ott fellelt Ady-cikkeket; s az 1930-as évek végétől, amikor az Athenaeum kiadásában, Földessy Gyula és Féja Géza buzgalmából, egymást követték a most már teljesség igényére törekvő, máig is közkézen forgó gyűjtemények. Világos az is, hogy nemcsak s nem is első-sorban kiadói ügyeskedés, s a divat kiszolgálása indokolta Ady prózai művei megjelentetését, hanem a fehérterror idején a cikkekből kitűnő és büszkén felmutatható szabadgondolkodó-radikális állásfoglalás, a 40-es évek elejének vészterhes világában pedig a cikkeknek nemzeti és társadalmilag haladó pátozas, tehát az antifasiszta-németellenes állásfoglalást erősítő volta sugallta és követelte a közrebocsátást; s kétségtelen, hogy az Ady-próza egymásután megjelenő kötetei jelentősen hozzájárultak a nemzeti függetlenségi tudat erősítéséhez, a haladó gondolat terjesztéséhez. Ilyen fontos szerepet játszó előzmények után került sor most az Ady próza teljes, kritikai kiadására; hosszas előkészület — s némi tétovázó huzavona — után jelentek meg 1955–1956-ban az első kötetek. S itt ismét: nemcsak pusztán filológiai fontossága van a kiadásnak, hanem jelentős politikai, köztudatformáló, nevelő szerepe is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az e kiadás közvetlen előzményének számító Ady válogatott cikkei (Magyar Klasszikusok sorozat) sikere, s az ÖM. két kötetének sajtóvisszhangja.

Az előzmény s a kiadás össznemzeti jelentősége kötelez is; s egyúttal indokolja a kiadás fontosságát. Ezért, némi polémikus éllel is, meg kell mondanunk már bevezetőben, hogy a kiadás megindítását, — szinte elkerülhetetlen fogyatékoságai mellett is, csak helyeselni lehet. A kiadásnak meg kellett indulnia, már csak azért is, hogy a kísérleten, az első két kötet hibáin okulva, a további kötetek egyre jobbak legyenek. Az Ady összes prózai művek kiadásának jelentősége nemcsak az, hogy szétágazó, hatalmas anyagot sikerült összegyűjteni, s a költő műveit és életútját teljesebben látjuk, hanem az is, hogy az 1900-as évek elejének szinte páratlan korképét, politikai, művészeti, erkölcsi panorámáját nyújtják a cikkek, hogy együttesen a magyar újságírásnak maradandó dokumentumát, s ma is követendő példáját alkotják.

* Ady Endre összes művei. A. E. összes prózai művei I. (1897–1901), Budapest, 1955. Akadémiai kiadó. II. Újságcikkek, tanulmányok (1901–1902), uo. Összeállította Földessy Gyula. — A továbbiakban a kiadást ÖM.-el, az egyes cikkeket a kötetre és sorszámokra való hivatkozással (pl. I. 258) jelezzük.

A kiadás jelentőségét, Földessy Gyula s munkatársai (főleg Koczás Sándor, Varga József és Bessenyei György) munkájának arányait már a pusztá számszerű adatok is jelzik. Az eddigi legfontosabb Ady próza kiadványok közül a kiadás időkorébe tartozó cikkekből az *Új Hellász* 5, a *Ha hív az acélhegyű ördög* 58, a *Jóslások Magyarországról* mindössze 2, a *Vallomások és tanulmányok* 84, a *Fekete lobogó* 18 cikket közöl, míg az új kiadás két kötete ennek sokszorosát : 675 cikket. Az egyes írások tartalmi elemzése, a kiadásból levonható tanulságok pedig e számszerű adatokon túl is messze kiemelik a kiadás fontosságát. Lássunk néhányat e tanulságok közül.

II.

Az *anyaggyűjtés* folyamatáról és módszereiről a sajtó alá rendező Földessy Gyula részletesen tájékoztat bennünket. (ÖM. I. 511. l. skk. és IT. 1956 : 52 ; vö. Varga József : I. OK. VII : 454 is) Kitűnik beszámolójából magának az anyaggyűjtésnek úttörő jelentősége, s kiderülnek alapvető nehézségei. Kétségtelen, hogy alapján rendkívül szorgalmas, nagyszabású gyűjtőmunka folyt. A cikkeknek s a hozzájuk tartozó adatoknak eddig soha nem láttott, soha együtt nem szerepelt sokaságát tárták fel, eddig át nem vizsgált lappeldányok tömegét dolgozták fel, kortársakkal tanácskoztak. Az alapvetés tehát megtörtént, s az eddig gyűjtött anyagból kiindulva lehet majd pótolni a hiányokat. Hegedüs Nándor hívta fel arra a figyelmet, milyen fontos lenne különböző más budapesti és vidéki napilapok átvizsgálása, amelynek eredménye az egyes cikkek hitelességének sokat vitatott kérdését segítene megoldani ; szükséges lenne a cikkekkal kapcsolatos adatok, dokumentumok még szélesebb körű összegyűjtése. (Ezekre a kérdésekre később még visszatérünk.) Inkább problémaként említem : Fehér Dezső, az általa összeállított *Ha hív az acélhegyű ördög* (Oradea, 1927) előszavában arról szól, hogy még Ady maga vetette fel előtte cikkei összegyűjtésének és kiadásának gondolatát ; Fehér akkor össze is gyűjtött egy nagyobb köteg újságkivágást és kéziratot. Földessy Gyula is ismeri ezt az adatot (l. IT 1956 : 52) ; érdekes lenne megtudni, hová lett ez a gyűjtemény, mit lehet tudni sorsáról. A kérdés annál is fontosabb, mert köztudomású, milyen kevés az eredeti megmaradt Ady kézirat : az ÖM. I—II. példálul egyre sem utal.

Az anyaggyűjtésen túlmutat már az ÖM. egyik legfontosabb, legbonyolultabb kérdése, a szövegek *hitelességének* problémája. A kiadás szerkesztői — elvileg rendkívül helyesen — nemcsak a kétségtelenül Adytól való, tehát nevével vagy közismert betűjelei egyikével szignált cikkeket vették fel gyűjteményükbe ; hanem egyes, más betűjelekkel szignáltakat s azokat a névtelen cikkeket, amelyekről életrajzi, stilisztikai, tematikai okokból valószínűnek tartották, hogy Adytól valók. Az ilyen módon a kötetekbe került cikkek arányára jellemző, hogy az első kötet 352 cikkéből 89, a második kötet 323 cikkéből 242 a névtelenül megjelent, de Adynak tulajdonított, azaz csaknem pontosan a felvett cikkek fele. A szerkesztők érvei a felvételre vonatkozólag (ld. I. 512. l.) feltétlenül elfogadhatók, elvileg eljárásuk hibátlan ; irodalomtörténeti, életrajzi, stilisztikai, politikai-eszmei indokok s az újságírástermésete egyaránt alátámasztja ennek a kétségtelenül merész lépésnek jogosultságát. Más kérdés : vajon a *gyakorlati* munka folyamán minden Adynak tulajdonított cikk esetében igazuk volt-e, illetőleg nem maradtak-e ki a gyűj-

teményből Ady cikkek. Nem érzem magam illetékesnek — ehhez az egész anyagnak hónapokig tartó átbúvárlása lenne szükséges —, hogy az egyes cikkek hitelességének kérdésében állást foglaljak. Inkább csak összegezni szeretném az elhangzott kifogásokat¹, s általánosságban rámutatni a hitelesség, illetőleg a névtelen cikkek szerzősége eldöntésének kérdésében felmerülő aggályokra.

A konkrét bírálatot rendkívül megnehezíti, hogy a szerkesztők az egyes cikkeknél nem közlik, milyen indokok alapján tulajdonították azokat Adynak. A további kötetekben véleményem szerint *mindenütt meg kellene jelölni*, ha csak utalás formájában is, *milyen életrajzi, stilisztikai érvek, esetleg milyen személyes emlékek és értesülések indokolták a cikk beiktatását*. A besorolással kapcsolatos főbb általános problémák:

a) A betűjelek kérdését alaposabban meg kellene vizsgálni; -di nemcsak Adyt, de Somogyi Endrét is jelent, A. inkább Albá-t, azaz Fehér Dezsőt jelöli (Kovalovszky Miklós).

b) Egy-egy kor újságírásának — s különösen a vidéki újságírásnak — stílusa alapján egyöntetű; Ady az 1900-as évek elején — minden zsenialitása, bontakozó különleges éleslátása ellenére — egy volt a sok kezdő vidéki újságíró közül; stílusa, írásmódja, képei ott formálódtak a közös munka során. Biró Lajos cikkei például sokban emlékeztetnek az ő cikkeire. Ady stílusa nem egyszerre alakul ki, 1899—1900-ban alig van még egyéni hangja, 1901—1902-ben is csak legjobban sikerült cikkei viselik félreérthetetlenül magukon egyéni stílusa jegyeit.

c) Ugyanez az aggály tartalmi vonatkozásban is fennállhat: Ady világnézete sokban ellentmondásos, a nagyváradi években — valóban egyedülálló s kimagasló meglátásai, fordulatai ellenére — sokban azonos társaiéval, tanul tőlük s tanítja őket. Egy-egy merész fordulat, jó megfigyelés a Szabadságban s különösen a Nagyváradi Naplóban csupán merészségénél vagy haladottabb voltánál fogva nem biztos, hogy Adyé. Mindebből az a kettős következtetés is származik, hogy nem lehet a jelzetlen Ady cikkekből kritika nélkül minden esetben messzemenő következtetéseket levonni, s másrészt nem lehet a fiatal újságírót minden más társától különböző, előzmények nélküli stílus- és eszmei zseniként felfogni.

d) Tekintetbe kell venni az újságírói munka sajátos természetét: az egyik munkatárs cikkébe beleír a másik, egyik kolléga írását a másik fejezi be, sokszor a szerkesztő gondolatai, sőt fordulatai kerülnek be a megjelent cikkbe.

e) Végül — s erre Hegedüs Nándor még publikálatlan kutatásai mutatnak rá —, nagyobb figyelmet kell szentelni az „ollózásoknak”. Szerinte ugyanis számtalan Adynak tulajdonított, sőt jellemzőnek tartott cikk megjelent egy pesti (Budapesti Napló, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Magyar Estilapok) vagy egy másik vidéki lapban és egyszerűen átvették. Az „ollózás” többféle módja (egyszerű átvétel, átvétel címváltoztatással, cikk egy részének átvé-

¹ L. IT 1956: 56 (Hegedüs Nándor), IT 1956: 57 (Kovalovszky Miklós), Művelt Nép 1955. 33. sz. (Komlós Aladár), valamint Hegedüs Nándornak és Szilágyi Gézának az Ady-anekéhez írásban benyújtott, és a Szövegkiadási Bizottság 1956. III. 19.-i ülésén Kovalovszky Miklós, Hegedüs Nándor és Varga József részéről szóban elhangzott észrevételeket. — Cik kem nyomdába adása után jelent meg Kovalovszky Miklós alapos, újszrevételeket tartalmazó bírálata a kiadás II. kötetéről (I. T. K. 1956: 204—218).. amely éppen a hitelesség kérdésével foglalkozik legrészletesebben.

tele, átvett cikkhez új rész írása) is szokásos volt és szokásos ma is az újságírói gyakorlatban. Ha az adatgyűjtés erre is kiterjedt volna, bizonyára több Adynak tulajdonított cikk bizonyul pusztá átvételnek.

Ezek az általános szempontok óvatosságra intenek tehát. De maguknak a cikkeknek pusztá vizsgálata is több megfontolásra készítet: különösen azért, mert, ismétlem, a kötetbe iktatás indokolása hiányos. Hogy csak néhány kiragadott példát említsek: a Szabadság »Hétről-hétre« rovatát Nagy Endre szerkesztette, Ady általában szignálta odaírt cikkeit; akkor mi indokolja az I. 198 számú jelzetlen »Hétről-hétre« cikk beiktatását, amely különben is fáradtabb, erőtlenebb? Aggályaim vannak az egészen kis terjedelmű, kommuniké szerű cikkek, egyszerű közlések Adynak tulajdonításával kapcsolatban (pl. I. 56, I. 218, I. 241., I. 250, I. 330.); ezek éppúgy lehetnek Adyéi, mint bármely más kollégájáé vagy akár külső munkatársé. Van jónéhány színikritika is, mely egyáltalán nem üt ki a többi közül, nehezen lehet rajta felfedezni Ady keznyomát: éppúgy lehetnek az övé, mint másé. (Pl. I. 243. I. 263., I. 268., I. 314.) Ady korai cikkei közül is kirí a Csongor és Tündéről szóló (I. 267); nemcsak azért, mert, mint Komlós Aladár kimutatta (Művelt Nép 1955. 33. sz.) egy része Gyulai életrajzának átírása, hanem azért is, mert a megmaradt szöveg is primitíven-fellengzős. Szaporíthatnám ezeket a példákat; van tehát jónéhány olyan jelzetlen, vagy betűjellel szignált cikk, amely első olvasásra is erős kétségeket ébreszt. Kovalovszky Miklós idézett cikkében az első kötetre vonatkozóan nagyszámú Adynak tulajdonított cikkről mutatja ki, hogy más írta őket; s ugyanakkor felhívja a figyelmet több, kétségtelesenül vagy valószínűleg Adytól származó, de a szerkesztők által kihagyott cikkekre; tudomásom van Hegedüs Nándor kutatásairól, melyek szerint a második kötetben az Adynak tulajdonított, de nem tőle származó, hanem kimutathatóan máslapban előzőleg megjelent cikkek száma ötven körül jár. Ugyancsak nagyszámú, szerinte, az első és második kötetből kimaradt hiteles Ady-cikkek száma. Helyes lenne, ha egy hamarosan megjelenő pótkötetben a kiadás szerkesztői bírálatukat hasznosítanák. A hitelesség kérdésének gyakorlati megoldásaként pedig azt javaslom, hogy a további kötetekben a *nem kétségtelenül igazolható hitelességű, de a sajtó alá rendezők által Adynak tulajdonított cikkeket a Függelékben közöljék*; az első és második kötet anyagára vonatkozólag pedig a változtatásokat egy külön pótkötetben sürgősen tegyék közzé.

A *szövegközlés* elvei megfelelnek a Magyar Klasszikusok Kritikai Kiadása Szabályzatának, talán avval az eltéréssel, hogy az idegen szavak helyesírásában az egykorú formát követik. Bár ez írásmódok nyelvtörténeti dokumentum-értékét erősen vitathatónak tartom, (több munkatárs, nyomdai, korrektori bizonytalanságok, ollózás stb.) talán valamelyes értéket jelent az írásmód megőrzése; az olvasást semmi esetre sem zavarja.¹ — A szövegek csoportosítása általában megfelelő. Néhány apróbb korrekciót mégis szükségesnek éreznék. A kötetek szigorú időrendben közlik a szövegeket, válogatás nélkül a különféle célú, hosszúságú cikkeket. Az első kötet függelékébe került a Debreceni Hírlap 1899. és 1900. évfolyamában a „Szerkesztői üzenetek” között folytatott levelezés, ez viszont érzésem szerint inkább egy dokumentumokat, levelezést stb. tartalmazó kötetbe való. Viszont a kötetek függelé-

¹ Kovalovszky M. id. cikkében a cikkek eredeti helyesírásának megtartását javasolja; nagyszámú érve ellenére sem tudok álláspontjával egyetérteni.

kébe kerülhettek volna az olyan, kommunikék, vagy más lapokból átvett szöveget kísérő három-négy soros közlemények, mint például az I. 25., I. 275., I. 276. sz. alatti kommuniké-szerű színikritika, az I. 26. sz., a „Különféle” rovatban megjelent, nyílttér jellegű közlemény verseskötete megjelenéséről, az I. 218. és I. 219. alatti idegen lap szövegét kommentáló néhány sor, a II. 126. sz., a szociáldemokrata párt kiáltványát kísérő pár mondat, a II. 287. sz. három sor. feltéve persze, ha az ezek közül névtelennek jelzett cikkek valóban Adytól valók. Ez a kérdés szorosan összefügg avval, hogy, amint arra a Jegyzetek tárgyalásánál még visszatérünk, sehol sincs feltüntetve: az egyes közölt cikkek milyen helyet foglaltak el a lapban.

A *szövegváltozatokat* a kiadás nem közli, nyilván azért, mert a cikkek kézírata, kefelevonata stb. nem állt rendelkezésre, s így variánsokról sem lehet beszélni. Ennek a ténynek felemlítése azonban a Jegyzetek bevezetésében hasznos lett volna. Ami végül a *szövegkiegészítéseket, javításokat* illeti, azokat teljes mértékben indokoltaknak, helyeseknek tartom. Itt a szövegközlés kérdésénél említeném még meg, hogy a sajtóhibák száma — az Akadémiai Kiadó más kiadványaihoz képest — aránylag csekély (ilyen akad a II. 369., II. 372. sz. cikkben), viszont több — a nyomdai munka hanyagságáról árulkodó — tördelési hiba, szétesett sor stb. csúfítja a köteteket.

III.

Az ÖM. első két kötetének 80 petit-oldalnyi *jegyzetanyag*† jelenti a bíráló számára, a hitelesség mellett, talán a legnagyobb problémát. Mindenekelőtt le kell itt is szögezni: hatalmas és *úttörő* jellegű munka eredményei vannak előttünk. Feltáratlan területre kellett a sajtó alá rendezőknek behatolniuk: a napi aktualitásokhoz, egyszer fel-felbukkanó személyekhez, már a távol ködébe veszett apró eseményekhez fűződő cikkek éppúgy próbára teszik a jegyzetelőt, mint a nagy történelmi eseményeket, a politika fordulóit kommentálók. A századelő eseménytörténetének megíratlansága éppúgy nyomaszt, mint politikai mozgalmi *részletes* marxista értékelésének hiánya; az Ady-filológia hátramaradottsága éppúgy, mint a sok apró helyi tény nehezen kibogozható volta. S ha ehhez hozzátesszük: hogy hasonló természetű, — tehát ilyen szétágazó s ennyi apró eseményre, elfeledett eseményre vonatkozó — s méretű jegyzetelő munkára a magyar kritikai kiadások történetében még nem volt példa, külföldön is alig: akkor előttünk áll a jegyzetelők feladatának nagysága. Mindezeket tekintetbe véve kell azt megállapítanunk, hogy Földessy Gyula s munkatársai *úttörő* jelentőségű munkát végeztek: a cikkek nagy részéhez jelentős mennyiségű anyagot gyűjtöttek, s a bennük említett személyek, események általában kellő megvilágítást nyernek. Vannak olyan jegyzetek, amelyek az eddigi ismeretlen adatok hosszú sorát tárják fel, s a kor történetének így jelentős forrásaivá válnak. (Főleg a II. kötetben található sok ilyen jelentős jegyzet; a legsikerültebbek közül hadd említsem csak példának a II. 99. sz. (Bessenyei Ferenc ügy), a II. 283. (Vázsonyi Vilmos-ügy), a II. 4. sz., és más, a diákmozgalmakkal kapcsolatos cikkek jegyzetét stb.)

És mégis, éppen a kiadás jegyzeteivel kapcsolatban vetődhetik fel a legtöbb probléma, lehet a legtöbb aggályunk. Ismétlem, szinte analógia nélküli ez a vállalkozás: ilyen tömegben rövidebb, aktuális jellegű írások

kritikai kiadására a magyar filológiában egyáltalában nem, s külföldön is csak ritkán találhatunk példát. De néhány, XIX. század végi vagy XX. századi író irodalmi és publicisztikai cikkeit tartalmazó külföldi kritikai kiadás példája (a SzU. Tudományos Akadémiája Gorkij összkiadásának 27., cikkeket tartalmazó kötete, a nem kritikai, de összkiadások France, Mallarmé s Rimbaud műveiből, — az előbbire az 1934-ben kiadott, Pages d'histoire et de littérature-t tartalmazó XXIV. és XXV. kötetek, az utóbbiakra a Pléiade sorozat 1947-ben, illetve 1946-ban megjelent mintaszerű kötetei), s ezenfelül a már klasszikussá vált Goethe, Heine s Gogol kritikai kiadások tanulsága ad némi támpontot az összehasonlításra.

Csak röviden említem meg, hogy a jegyzetek előtt álló különben hasznos és tanulságos bevezetésekből hiányolom az eddigi Ady-próza kiadások bibliográfiailag pontos felsorolását, valamint az Ady szilági, debreceni s nagyváradai éveivel foglalkozó fontosabb irodalom sommás felsorolását.

Az egyes jegyzetek szerkezetét általában jónak tartom, de már a pusztán filológiai adatok terén is érzek némi hiányt. Az egyes cikkekről szóló jegyzetekben a sajtó alá rendezők feltüntetik a cikk sorszámát, címét, megjelenési helyét és aláírási módját. Emellé, újságcikkekről lévén szó, kínálkozna annak feltüntetése: a lap melyik oldalán s főleg melyik rovatában jelentek meg. Semmi esetre sem közömbös, vajon egy cikk vezércikk volt-e, vagy esetleg a Hírek „kopf”-ja, a tárca-rovatban látott-e napvilágot, vagy a „Különfélék” közt. A névtelen cikkek szerzőségének eldöntéséhez is hozzásegítene ez. Ezenfelül: a kritikai kiadások általános szokása szerint, fontos lett volna feltüntetni, hogy az illető cikk a kritikai kiadáson kívül hol jelent meg. A kiadás összeállítói csak azt tüntetik fel, hogy néhány nagy gyűjtemény valamelyikében megjelent-e a cikk (l. I. 514. l.). De érdekes lenne a kisebb, szétszórt, Adyval egykorú és későbbi kiadványok jelzése is. (Csak egy példa: Fehér Dezső már 1919-ben Nagyváradon kiadott egy gyűjteményt Ady cikkeiből, „A zsidóságról” címmel; alighanem ez az első megjelent kísérlet Ady újságcikkei egy részének összegyűjtésére.) Hadd említsen meg evvel kapcsolatban még, hogy a II. kötet 260. sz. cikkétől kezdve — nyilván elnézésből — elmaradtak a nagy gyűjteményekre utaló jelzések is (pl. II. 259. és 266. Vál., II. 308. teljes egészében, II. 256. és 272. részleteiben: FL. stb.).

A kritikai kiadások jegyzetelésének véleményem szerint egyik — ideális — követelménye lenne, hogy a jegyzetek utaljanak a cikkekről szóló teljes — vagy legfontosabb — irodalomra. Igaz: az Ady-irodalomban több a pletyka, mint az értékelés, több a szubjektív önigazolás, mint a figyelembeveendő állítás. De: a legapróbb adat, a legkisebb utalás is fontos; s a terjedelmes irodalomban a sok lényegtelen mellett akad itt-ott érdekes, megvilágító, lényeges is. A sok életrajzból, apró értékelésből, ha kellő s nagyon súlyos kritikával is, de adatokat kaphat a kutató; s a kritikai kiadás szerkesztői helyesen tették volna, ha feldolgozva ezt az irodalmat, minden cikknél utalnak az arról szóló írásokra, az ifjú Adyról szóló, talán legelső könyvtől kezdve (Szenes Béla: Az ifjú Ady, 1913) az emlékezéseken keresztül Bóka László művéig, az első tudományos igényű nagy Ady-monográfiáig. Persze: óriási erőfeszítést igénylő munka az irodalom feldolgozása cikkeket szerint, s talán gyakorlatilag megoldhatatlan lett volna e kiadás első köteteinek alkalmából. De a továbbiakban kívánatos, hogy a sajtó alá rendezők legalább a legfontosabb cikkekről szóló, — azokat értékelő vagy történetileg feltáró, — leglénye-

gesebb irodalomra, néha a jegyzetek bevezetésében, néha egyes cikkekkel kapcsolatban utaljanak. Hogy csak egy példát hozzak : az Ady Debrecenből való távozásával foglalkozó cikk (I. 154 : Amolyan búcsú-féle) jegyzetében megemlítésül kínálkoznak Ady Lajos, Dutka Ákos, Pásztor Bertalan, Fehér Dezső, Kardos László, Bóka László s mások ide vonatkozó állításai.

A jegyzetek egy másik — általános — hiányossága a „mellékletek” teljes hiánya. A kiadás csak magukat a cikkeket közli, s a kínálkozó alkalomkor nem utal s egy esetben sem közli az azt megelőző, kísérő vagy követő, a cikkhez csatlakozó dokumentumokat — evvel a gyakorlatával már azután szöges ellentétben minden színvonalas külföldi hasonló kiadással. (Hadd említsem meg, hogy a nem teljesen kritikai igényű kiadások is bőséggel közölnek ilyen dokumentumokat.) Néhány példa világítsa meg, mire gondolok : I. 5. (Egy levél) tulajdonképpen válasz Somogyi Endrének egy, Ady előző cikkét bíráló írására, amelyre a jegyzet is utal; nem lett volna helytelen, a cikk jobb megértése végett, idézni belőle. — Az I. 42. az „Egyetemi Körről” szóló cikk, mint a jegyzet is jelzi, vihart váltott ki, két cikk is felel rá : Komáromy Zoltáné Adyt támadva, Sipos Béláé védve. Nem lett volna érdektelen egészüket, vagy egyes részeit közölni. — Az I. 154. számú cikkhez (a híres Amolyan búcsú-féle) a Debrecenből való távozás okmányai, az erre vonatkozó feltételezések, levelek is megemlítést vagy közlést érdemeltek volna. — Az I. 178. ugyancsak híres, sokat idézett cikk : a Nyilatkozat Rádl Ödön támadására. Itt viszont nemcsak Rádl beszéde eredeti szövegét hiányoljuk, hanem még inkább a támadás kivédésére írott másik két cikket : Nagy Endréét s Biró Lajosét, amelyek a lap ugyanazon számában jelentek meg. Közlésük éppen az Ady gondolatvilága és stílusa kialakulásának tanulmányozása szempontjából lett volna jelentős. — A híres, sokszor idézett „Egy kis séta”-hoz (I. 343.) is nagyobb dokumentációs anyagot kívánnánk. Annak megemlítésén túl, hogy Fehér Dezső a *Ha...*-ban a kézirat faksimiléjét is közli, a per indítását, az azzal kapcsolatos iratokat is itt kellene — legalábbis utalás formájában — ismertetni. — Ugyancsak alapvető dokumentum a Szabadságtól a Nagyváradai Napló szerkesztőségéhez való átmenetét bejelentő „Levél” (II. 7.). Itt is nagy az erre vonatkozó állítások, dokumentumok, nyilatkozatok száma a különböző életrajzi forrásmunkákban. Érdemes lett volna a lap ugyanazon számában megjelent üdvözlő verset, a Dal Ady Endréhez címűt is közreadni. — Más jellegű példák : a II. 252. sz. cikk (A Szabadelvű párt jelöltjei) végig egy, a Szabadságban megjelent cikkel vitázik, amelyet a jegyzet nemcsak, hogy nem idéz, de meg sem említ. A II. 258. sz. cikk és több másik is a nagyváradai városatya-választásokról szól. Evvel kapcsolatban, a cikkek jobb megértése kedvéért is, helyes lett volna az egykorú sajtó alapján a választások végeredményét közölni. — A II. 259. sz. cikk (A nagyváradai káptalan tisztessége) is az „Az egy kis séta” utókövetkezményeinek visszhangja. Ide is kínálkoznék a per anyaga, rá vonatkozó akták ismertetése (l. pl. *Ha...* 215. l. ; Nagy Andor : *Tavaszi Váradon* 213., könnyen hozzáférhető és közölhető dokumentumok). A jegyzetapparátus ilyen irányú kibővítése nem jelentett volna nagyarányú terjedelem-növelést, viszont nagyban növelte volna a kiadvány forrásértékét.

A jegyzetek *szövegére* vonatkozólag négy fő problémát vetnék fel, hangsúlyozva ismét azt a teljes elismerést, amelyet az eddig végzett munka megérdemel és azt, hogy megjegyzéseim a következő kötetek még tökéletesebbé tételét célozzák.

1. A jegyzetek gazdag anyagot, sok adatot tartalmaznak, ám mégis akadnak kisebb-nagyobb megmagyarázatlan részletek, felderítetlen adatok olyan vonatkozások, melyek a cikkekből nem érthetők, s melyeknek magyarázatára a jegyzetek lemnének hivatottak. Ugyanígy akadnak — kisebb számban — apróbb tévedések, elírások is. Egy részükre az első kötetet megvitató ankét már rámutatott. A szorgalmas tallózás a hiányok számát mind az első, mind a második kötetben még szaporíthatná; magam kb. ötven cikk jegyzetelésénél éreztem hiányokat. Hadd idézzek néhányat: a debreceni cikkekben sokhelyütt hiányoznak a színészek neveihez fűzött magyarázatok; az I. 190. sz. cikk egy parlamenti csatára céloz, amelyről a jegyzet nem tesz említést; az I. 191. sz. levél jegyzete nem említi meg azt a különben kézenfekvő tényt, hogy Ady Lajoshoz íródott; az I. 194. számúban magyarázat nélkül marad a Lónyai Elemérné ügy; az I. 203. sz. cikk „Traviaták”-ról szól és sok életrajzban megvilágított váradi helyi botrányokra céloz. (L. Nagy Andor, Dutka Ákos id. műveit, sőt Emőd Tamás verseit is.) Nem ártott volna egy rövid utalás ezekre a problémákra; az I. 277. sz. cikkben megemlített gróf Károlyi Gábor nem annyira radikálisnak, mint inkább a Függetlenségi Párt szélső balszárnyához tartozónak mondható; az I. 293. számúban a „holt kéz”-nek egy megfelelő magyarázata kívánkozik; az I. 317. sz. cikkhez (amely állítólag különben nem Adyé) a helyesírási vitákra való utalás hiányzik; az I. 345. sz. cikk közli a benne szereplő Szohner Antal halálozási évszámát, s azt 1895-ben adja meg, ami annál kevésbé lehetséges, mert a cikkben említés történik arról, hogy Szohner ott volt a bírált darab bemutatóján; nem világos, hogy a II. 5. sz. cikk milyen összefüggésben íródott; a II. 42. sz. cikk jegyzete csak utal Ady és Bartha Miklós viszonyának korábbi eseményeire, az aláírásgyűjtésre. de nem szól arról az eseményről, amellyel a cikk foglalkozik; ilyen hiba (a jegyzet ugyan a cikkben szereplő személyről szól, de nem arról a cselekedetéről, amellyel a cikk foglalkozik) többhelyütt is előfordul; a II. 181. sz. cikk jegyzete az ott megemlített egy sor névhez csak ezt fűzi: „képviselőjelöltek”, emnyi pedig a cikkből is kiderül; a II. 240. számúban megemlítetlen marad a neves francia színműíró, Brioux; a II. 285. sz. cikkhez Pekárról kínálnoknék egy jegyzet; a II. 293. sz. jegyzet a váradi szabadkőművesekről inkább pletykákat, kuriózumokat, mintsem tényeket közöl; — s folytathatnám a sort. A cikkekben s a jegyzetekben említett sok személy életrajzi adatainak tárgyalására talán helyes lett volna egységes eljárás (születési-, halálozási dátumok, rövid életrajz; a cikkben említett cselekedet vagy kijelentés; utalás Ady későbbi cikkeire). S ugyanígy helyes lett volna a cikkekben többször előforduló személynevek betűrendes jegyzéke; a több cikkben tárgyalt személyek jellemzése, az egység kedvéért, talán idekívánkozott volna.

2. A jegyzetelés egy másik — csoportosítási, formai kérdése: a fontos politikai, történeti események többszöri előfordulása. Nemcsak ennek a kiadásnak problémája az egyes cikkekhez kapcsolódó politikai események ismeretése különböző terjedelemben, különböző színvonalon, néha nem elég következetesen. Több előző cikkben érintett esemény összefüggő politikai helyzetképét csak az I. 145. sz. cikk jegyzetének második felében kapjuk meg először. A második kötet tartalmazza a Széll Kálmán elleni, az 1901-es választási, a Tisza Kálmán bukásával kapcsolatos cikkek sorozatát, szinte mindegyik politikai cikkben előfordul a Néppárt, a Függetlenségi Párt problémája, a fúzió, az inkompatibilitás stb. kérdése. Mindezeknek magyarázata különböző

jegyzetekben sokszor ugyanazt ismételve, néha az előzményeket később említve, van szétszórva. (L. pl. a II. 1., 9., 12. és 71. sz. jegyzeteket). A II. 16. sz. alatti jegyzet már a II. 1. sz. cikkhez kínálkozna, mert már ott szó van a fúzióról; a II. 276. sz. jegyzet, amely egy, az 1901-es választások utáni cikkhez kapcsolódik, szól csak a Wekerle- és Bánffy-kormányokról, tehát a választásoknál évekkal előbbi eseményekről; az egyetemi ifjúság mozgolódásairól szóló sok cikk jegyzetét is jobban össze kellett volna hangolni. (Pl. I. 187. „Tömeges aláírások” c. cikk jegyzeteletlen, a következményekről csak az I. 286. sz. cikk szövegéből értesülünk, de a jegyzet itt sem utal az előzményekre; az I. 238. sz. cikk jegyzete nem utal rá, hogy az ott kezdeményezett akció, a nagyváradiak csatlakozása a debreceni diákok tiltakozásához. sikertelen maradt.) A jegyzeteléseknek ezen a visszatérő problémáján úgy lehetne segíteni, ha a sajtó alá rendezők az egyes kötetek előtt vagy összefüggő, rövid eseménytörténeti képet, vagy kronológiai útmutatót adnának, ezenfelül összefoglaló politikai értékelést a kor főbb mozgalmairól, pártjairól; a jegyzeteknél pedig csak utalni kellene ezekre az összefoglalásokra. Hadd jegyezsem meg, hogy egyes, összefüggő irodalmi jelenségek is megkívánnak, különösen a későbbi kötetekben, ilyen előzetes összefoglalást.

3. Elő-előfordulnak a két kötetben egyes túlírt, túlmagyarázó, nem mindig szükséges anyagot tartalmazó jegyzetek. olyanok, amelyek nem szigorúan értelmező tényeket közölnek, hanem a jegyzetelő — egyébként sokszor érdekes — elméleteit, értesüléseit. Nemigen szükséges például a I. 227. sz. jegyzet Bodnár-Spengler párhuzama, a II. 111. sz. jegyzet Szilágyi Dezsőre vonatkozó apróságai, a II. 145. sz. jegyzet Rigó Ferencről szóló anekdotája, erőltetettnek tűnik a II. 166. sz. jegyzet Ady-vers párhuzama.

4. A jegyzetek túlnyomó többségükben tartalmilag, történetileg helyesen magyaráznak, foglalnak állást; helyénvalók a politikai értékelések. jó a századelő mozgalmainak, szereplő politikusainak rajza is. Éppen az a tény, hogy a jegyzetek nagyrésze történetileg és irodalomtörténetileg általában helyes, teszi szükségessé, hogy néhány tartalmi vonatkozású problémáról szóljunk. Egy általános jelenségre kell felfigyelni: Ady bizonyos fokú „mentegetésére”. Már a második kötet jegyzeteinek bevezetője is megállapítja: „A liberalizmus elégtelenségét, csődjét Magyarországon nála senki nem látta jobban, s az ő ekkori politikai elemzése ma is helytállóak, többnyire a marxi—lenini ideológia fényében sem találhatni bennök kivetni valót” (II. 425. l.). Ez a szemlélet sok jegyzetben felbukkan. Érzésem szerint ez a beállítás több ponton túloz: „A marxi—lenini ideológia fényében sem találhatni kivetni valót” fordulatot nem érzem szerencsésnek: a korabeli liberális-radikális ideológián lehet mérni Adyt és ezt az ideológiát egészében lehet megvilágítani a marxizmus—leninizmus szemszögéből. Egyes megállapítások, helyzetértékelések kérdését is csak ebben az összefüggésben lehet felvetni. Nem hiszem azt sem, hogy Ady egyedül állt volna felismeréseivel korában. Éppen a kötet győz meg arról, hogyan vállalt közösséget előbb Debrecenben a Függetlenségi Párt majd nagyváradi első éveiben a Szabadelvű Párt programjával, de arról is, hogyan fejlődött, természetesen lassan s ellentmondásosan a radikalizmus felé. Nem kétséges: politikai éleslátásának s morális érzékének nagysága már ekkor fel-feltűnik s egyre inkább kiemelkedik Nagyváradon is; de meglátásai és felfedezései nem annyira egyedülállók — még Nagyváradon sem, ahogyan azt a jegyzetek s nem egy irodalomtörténeti értékelés is feltűnteti. A liberalizmusból a radikalizmus felé való fejlődés közös sajátja volt egy sor nagyváradi

s budapesti újságírónak, s fejlődésük nem független a szabadgondolkodás, a francia radikalizmus, a század elején munkáját megkezdő Társadalomtudományi Társaság hatásától. Ady teljes mértékig korának gyermeke; abban is, hogy eleinte a liberalizmus tisztaságáért harcol (pl. Széll Kálmán ellen Tisza Kálmánért) abban is, ahogy lassan kiábrándul belőle. Nem kisebbíti nagyságát, ha a fiatal nagyváradi újságírót nem emeljük indokolatlanul kora fölé. S mindezért természetesen nem szorulnak külön magyarázatra, mentegetőzésre tévedései, következetlenségei, mint ahogy nem kellene elhallgatni nyilvánvaló tévedéseit, félrecsúszásait sem. A jegyzetek a cikkek egyes következetlenségeiért a felelősséget Fehér Dezsőre hárítják (pl. II. 427. l.), amiben persze van igazság, de nem kisebbíti Adyt, ha tudjuk, hogy napi célokért küzdő, lapjával azonosuló, avval még tévedéseiben is közös újságíró volt. Ugyanígy felesleges mentegetőt érzek az I. 121. sz. cikk jegyzetében, amelynek nacionalista elemeit a jegyzet főleg „szerkesztői utasítás”-nak tulajdonítja, pedig ezek az elemek Ady akkori, debreceni szülő-függetlenségi álláspontjából következtek: az I. 174. sz. jegyzetben: „a cikk egy pár mondata ellentétben van Ady több debreceni cikkével, mely a szocializmus eszmekörének teljes és lelkes megértéséről tanúskodik”, amely megállapítás nemcsak azt a tényt mossa el, hogy Ady ekkor az ortodox-liberális Szabadság cikkírója volt, s annak álláspontját képviselte, hanem jóval későbbi álláspontját (amely azonban soha sem volt „teljes és lelkes megértés”) vetíti előre, túl nagy súlyt tulajdonítva egy néhány általános — demokratikus mondatnak. Bizonyos elhallgatás, mentegetés érezhető egyes, a zsidó-kérdést érintő cikkeknel is: a jegyzet például kerüli annak kimondását, hogy az a nem magyar nyelvű orfeum, amely ellen Ady több cikkében — helyesen — hadakozik (pl. I. 182., 184., 350., II. 56., 209.) nem német, hanem jiddis nyelvű volt; a romániaból kiüldözött zsidók helyes védelmének viszont van egy bizonyos magyar nacionalista mellékíze is, egybehangzón a szabadelvű sajtó akkori általános hangjával. Ady hatásának mértéktelen megnagyítását látom abban a megállapításban is, amely szerint „Írásainak fölényes, nagy meggyőző erejére vall, hogy a váradi ügyészség egy esetet kivéve nem rekriminálta azokat”, — ami egyrészt akkori írásai jelentőségének túlbecsülése, másrészt a századeleji sajtóviszonyok sematikus felfogása, a fasizmus politikájának történetetlen visszavetítése. Persze: meg kell látnunk, hogy ezek a túlzások, torzítások nem egyedül a jegyzetelés hibái, — következményei az Ady-kép tisztázatlanságának s más oldalról az utóbbi évek sok merev egyoldalúságának, konkrétan: a magyar haladó polgári mozgalmak s főleg a radikalizmus történetetlen lebecsülésének, fontossága és ereje tagadásának.

IV.

Szövegkritikai bírálat keretébe nem illenek irodalomtörténeti jellegű megállapítások; de hadd következzenek legalább néhány megjegyzés arról a sokféle történeti, esztétikai, irodalomtörténeti tanulásról, amely a cikkek olvasásakor szembetűnik. Talán nem feleslegesek ezek a megjegyzések Földessy Gyula alapvető munkássága és új utakat nyitó értékelései, Bóka László úttörő monográfiája után sem, amelyek pedig nagyban felhasználták e kötetek anyagát, de amelyeknek éppen Ady fejlődésére vonatkozó megállapításaival nem mindenben értek egyet.

Az összegyűjtött újságcikkekben mindenekelőtt egy fiatal újságíró munkáját kell látnunk: aki egy forrongó, változásokkal terhes korban, egy lázas ritmusú városban éli a leglázasabb életét: az újságíró életét. Harcok és megalkuvások, győzelmes sajtócsaták és csüggesztő vereségek, beteljesült jövődölések és kínos kudarcok, pletykák és sértődések követik egymást e cikkekben s valljuk meg: a gyors munka, a napi két-három, sőt olykor még több cikk írása meg is látszik rajtuk. A közölt — s kétségtelenül Adytól való — írások nem mindegyike remekmű; a kötetek anyagának vagy egyharmada határozottan gyenge, összecsapott írás, s annál érdekesebb, hogy szomszédságukban ragyognak föl a léleknek s szenvedélynek, a politikai érzéknek és bátorságnak remekművei. A fiatal újságíró politikai meggyőződése, világlátása, stílusa csak lassanként, fokozatosan bontakozik ki, éppen ezeknek a harcoknak és kudarcoknak során. Debreceni korszakában kurucos — mintegy a Függetlenségi Párt balszárnyának radikalizmusa jellemző írásaira, habár álláspontját át is itatja némi vidékiesség. A cikkek nagy része nem mutat túl a korabeli függetlenségi, vidéki publicisztika átlag-szintjén, ha egy-egy meglepő felvillanás, egy-egy zseniális meglátás itt is szembetűnik (pl. „Ellentétek”). Ugyanakkor véleményem szerint ezek a jobb debreceni Ady-cikkek sem oly páratlanok, olyan egyedülállók és korszakot nyitók, mint azt Bóka László többhelyütt (pl. A. E. élete és művei: 103.) kiemeli. A Nagyváradon töltött időszak elején a liberális Szabadság-nál dolgozik, s. igaza van Földessy Gyulának, ez a korszak adja a leggyengébb termést, a lap szűkkörűen értelmezett szabadelvűpártisága, sokféle helyi érdekeltsége, bátortalansága korlátozta a fiatal újságírót. Mégis: ezekben a cikkekben kezd kibontakozni — a Szabadelvű Párt politikájával egyelőre összeegyeztethető — ellenszenv a külsőséges függetlenségi törekvések iránt, antiklerikalizmusa, szabadgondolkodása. A Nagyváradon töltött időszakban pedig a liberalizmus felől lassan, fokozatosan, de állandóan a radikalizmus felé tart. Külön érdekes nyomon kísérni e radikalizálódás állomásait: Adyban az általános elvek talán még nem átgondoltak ekkor, de a konkrét politikai helyzetben, a napi harcok sodrában csaknem mindig a történetileg helyes állásponthez csatlakozik (Széll Kálmánnal való szembeállása, Egan-ügy, egyetemi ifjúság). Lassan ábrándul ki az öreg Tisza Kálmánból, s lassan érik gyűlölettel idegenkedése az ifjú Tisza Istvánnal szemben (II. 211.), a készülő nagy vihar (II. 280.) megérzése egyre gyakoribb motívum írásaiban. Már 1901 augusztusában, még Tisza Kálmán mellett szólva, hangsúlyozza: „Egyek leszünk mi, liberális katonák, az új harcias lobogó mellett: ha mindjárt radikalizmus is lesz reá felírva”; a liberalizmus meghaladása sokban, még annak talaján, az Uechárok (II. 149) s a Diák-dolgok (a „kétféle nacionalizmus”-ról II. 169.) is. A korrupt és opportunistá liberalizmus csődöt mondott, — jöjjön a „radikális liberalizmus”, hirdeti e cikkek gondolatmenete (pl. II. 186, II. 187.). A „régibb liberalizmus” és a „radikális út” kettéválasztásának gondolata egyre jobban kikristályosodik (pl. II. 237); a pillanatnyi megalkuvások, a régivel való megelégedés keveredik e cikkekben az új utak keresésével, a felvillanó bátor s nagyszerű gondolatokkal. Ady ez időben még bizalmatlanul, idegenkedéssel tekint a szociáldemokratákra; van benne még sok helyi elfogultság, maradt benne még függetlenségi korszakából némi nacionalizmus; szűkösség-érzése, elégedetlensége néha tévutakra is viszi, de már egyre többször a helyes irányba tart útja, — s a helyes irány ekkor s ilyen viszonyok közt Ady számára kétségtelenül a polgári radikalizmus. Politikai nézeteinek fejlődését, felfelé haladót

útját cikkeiben és verseiben részletesen s finom ötletekkel, irodalomtörténeti trouvaille-okkal gazdagon elemzi Bóka László, — ha, érzésem szerint, túlságosan is elmosza azt, amiben Ady közös kor- és harcostársaival s egy-egy felismerésének olykor talán reális jelentőségének nem megfelelő, túlzott súlyt is ad. Ady ellentmondásokkal teljes, bontakozó, forrongó munkássága során születnek aztán a magyar politikai publicisztikának olyan időtálló remekei, mint az *Egy kis séta*, mint a *Betlehem néma*, mint a *Menjünk vissza Ázsiába*.

Ellentmondásokkal, bonyolultan bontakozik ki a cikkekből Ady hivatás-tudata, önmagában való hite is. Bizonyos vidéki öntudat, az újságíró fölénye s ugyanakkor társaságunkívülisége, a lírai költő olykor szenvedett hangulatváltozása keveredik itt a nagy s egyre nagyobbá váló ember elhivatottság-érzetével, újat, változást-akarásával (l. már ennek a két elemnek keveredését az I. 29., az I. 249. sz. cikkekben). Sajátos, egyéni hangja s stílusa is így, lassan, fokozatosan teljeseedik ki; a korabeli újságírás több sablonja, kész fordulata nyúgözi még, más pesti s váradi publicisztiktól is kap indítást saját stílusa kialakításához, de már, főleg a Nagyváradai Naplónál, egyre tudatosabb, egyénibb hangja, egyre inkább csak az övé; így ötvöződik benne egygyé átvett s saját, kor megszabta s most keletkező, világosság s lírai szenvedély.

A cikkek alapos tanulmányozása tehát még árnyaltabbá, még pontosabbá teheti az Ady-képet. A fiatal költő — fent vázolt — fejlődése emberségben, ízlésben irodalmi ítéleteiben s politikai felfogásában sokban közös kortársaiéval, barátaiéval, — de ugyanakkor túl is nő rajtuk. Úgy gondolom: a cikkek tanulmányozásának egyik tanulsága éppen: ha elismerjük azt benne, amiben korával közös, az még nagyobbá teszi mindabban, amivel föléje nőtt.

V.

Összefoglalásul: úttörő vállalkozás Földessy Gyuláé és társaié, az úttörés minden érdemével s elkerülhetetlen hibáival. Nagyszabású vállalkozásuk, hatalmas munkájuk teljes elismerést kell, hogy érdemeljen; s megjegyzéseink, javaslataink azt célozták, hogy a csakhamar megjelenendő további kötetekben a hibák száma lehetőleg csökkenjen. Az anyaggyűjtés kiterjesztése, a jegyzetek elé összefoglalók készítése, jegyzetelt névmutatók, a dokumentáció bővítése, az irodalom fontosabb adatainak feldolgozása, — a kutatás jelen szervezeti és anyagi keretei közt is megoldható. Ehhez a munkához — s az ÖM. I—II. kötetét kiegészítő pótkötethez — szükséges lenne az Ady-munkaközösség kibővítése, minden kortársnak s minden szakembernek a kiadás előzetes megvitatásába való bevonása s nem utolsósorban: a lektori munka érdemibbé tétele.

Szabolcsi Miklós

BORZSÁK ISTVÁN: BUDAI ÉZSAIÁS ÉS KLASSZIKA-FILOLÓGIÁNK KEZDETEI

Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó, 208. lap.

Az örvendetesen gyarapodó magyar tudománytörténeti kutatásnak egyik érett, adatokban és eredményekben gazdag terméke Borzsák István professzor könyve: *Budai ézsaiás és klasszika-filológánk kezdetei*. A kis könyv 161